

Narrativiteit, een inleiding

Petra Bolhuis juni 2023

Citaat uit Donna Tart

“Hoewel de Cleves zelfs de onbelangrijke voorvallen uit hun familiegeschiedenis graag met elkaar ophaalden en elkaar, com- pleet met gestileerde verhaallijn en retorische onderbrekingen, hele sterfscènes of huwelijksaanzoeken van honderd jaar geleden woordelijk navertelden, kwamen de gebeurtenissen van die ver schrikkelijke Moederdag nooit ter sprake. Ook niet in onbespiede groepjes van twee, bijeengebracht door een lange autorit of slapeloosheid in een nachtelijke keuken; en dat was opmerkelijk, want door die familiegesprekken kregen de Cleves greep op de wereld. Zelfs de wreedste en ongerijmdste catastrofes - de dood, bij een brand, van een pasgeboren nichtje van Charlotte; het jachtongeluk waarbij de oom van Charlotte was omgekomen toen ze nog op de lagere school zat - verhaalden ze elkaar steeds opnieuw, waarbij haar grootmoeders goedige en haar moeders strenge stem zich harmonisch vermengden met de bariton van haar grootvader en het gesnater van haar tantes, en het koor sommige versierinkjes, al improviserend ingelast door stoutmoedige solisten, gretig oppakte en verfijnde, tot ze ten slotte met vereende krachten uitkwamen op één lied, een lied dat vervolgens van buiten werd geleerd en keer op keer door het hele ensemble werd gezongen, een lied dat gaandeweg de herinnering uitholde en uiteindelijk de waarheid verving: de woedende brandweerman die het lichaampje niet had weten te reanimeren, lieflijk omgetoverd in een wenende brandweerman; de lusteloze jachthond, weken van slag door de dood van haar baasje, nu in de rol van de diepbedroefde Queenie uit de familieoverlevering, die hardnekkig het huis bleef doorzoeken naar haar dierbare en de hele nacht ontroostbaar in haar hok zat te janken, die een blijde welkomstgroet blafte telkens als de geliefde geest door de tuin naderbij kwam, een geest die alleen zij kon waarnemen. 'Honden zien dingen die voor ons onzichtbaar zijn,' viel Charlottes tante Tat altijd precies op het juiste moment in.” (Uit Donna Tarts De kleine vriend)

Wat we hierboven lezen is een voorbeeld van een narratief en het laat ook zie hoe die tot stand kan komen.

In deze inleiding komt een aantal aspecten van het begrip narratief aan de orde:

1. Wat is een narratief?
2. Hoe verhoudt narrativiteit zich tot feiten en waarheid?
3. Hoe komt het dat een woord wat in 2015 een nieuwigheid was voor één wetenschapsgebied nu op allerlei manieren opduikt in ons taalgebruik?
4. Filosofie en narrativiteit

---

1. *Wat is een narratief?*

Het woord narratief is recent aanwezig in de wetenschap en vond daarna al snel de weg naar het maatschappelijk domein. Het werd in eerste instantie vooral gebruikt om een nieuwe geschiedkundige benadering te beschrijven. Nog in het filosofisch woordenboek van 2015 staat slechts: “ Narrativisme is de (neohistoristische) geschiedstheorie, die leert dat het zwaartepunt van

de geschiedbeoefening gelegen is (dan wel dient te zijn) in de narratio(...)" In Nederland is Ankersmit (1945) een van de bekendste hoogleraren in dit veld. In 1981 promoveerde hij aan de RUG op het proefschrift *Narrative logic: a semantic analysis of the historian's language*, een geschiedfilosofische studie over het narratieve element in de geschiedschrijving. Deze term is in zijn werk gekoppeld aan de postmoderne filosofie, waarover dadelijk meer. Ondertussen kunnen we als we het woord googelen nu narrativiteit vinden als een vorm van psychologie, managementstechnieken, journalistiek en nog veel meer.

Wat alle nogal uiteenlopende benaderingen van het narratieve met elkaar gemeen hebben is dat ze vertellend zijn. De vorm van dat 'vertellend zijn' heeft veel te maken met het vakgebied waarin het narratieve wordt gehanteerd. Maar in alle gevallen is het een manier van verhalen vertellen waarbij vanuit het heden een verleden wordt verteld. In dat verhaal wordt beschreven hoe het zo is gekomen dat we hier op deze wijze zijn, wat de veranderingen waren die er zijn geweest. Het vertelt of we opvattingen, toestanden of dingen hebben verloren, of juist gewonnen en met welke gevoelens en oordelen dat gepaard gaat. Maar het is niet zozeer het verleden wat het doel is van de verhalende wijze. De verhalen worden vooral gevormd met het oog op de toekomst.

De toekomst, die we zelf niet kunnen kennen of onderzoeken heeft antwoorden nodig uit het verleden. Wat kunnen we eruit leren? Moeten we dankbaar zijn of opstandig? Wat ervaren we als terugval en wat als vooruitgang? Wie zullen, willen of moeten we zijn in de toekomst, gezien ons verleden?

---

2. Hoe verhoudt narrativiteit zich tot feiten en waarheid?

De grote kritiek op het narrativiteit concept is dat het de waarheid geweld zou aandoen. Dat is waar én niet waar. Zoals we in het voorbeeld van Donna Tart ook kunnen lezen gaat het verhaal uiteindelijk de waarheid overstijgen. Een verhaal voldoet aan regels. Alle kenmerken van een goed verhaal zitten in een narratief. Er zijn personages en gebeurtenissen en er worden verbanden gelegd waardoor de veelheid van al wat is en is geweest overzichtelijk kan worden gepresenteerd. Dingen die niet kenbaar zijn, maar wel nodig voor de verhaallijn worden ingevuld (Een actueel voorbeeld is het boek *Alkibiades* van Ilja Leonard Pfeijffer) De feiten worden dus selectief ingevlochten in een verhaal dat de vertellers perspectief biedt en hen de toekomst in kan dragen. Dat wat onverdraaglijk is verdwijnt uit het verhaal, of wordt zo geformuleerd dat het uitspreekbaar en denkbaar wordt. De waarheid wordt ondergeschikt.

Aan de andere kant kan een narratief alleen werkelijk houvast bieden als het recht doet aan de feiten. Wanneer we verhalen vertellen die niet alle betrokkenen recht doen (denk aan een term als VOC-mentaliteit) haalt de werkelijkheid het verhaal in en vraagt om een hertellen van het verhaal met andere, of meer complete feiten. Dat kan de vorm aannemen van 'de onderste steen bovenkrijgen'. De vraag is of dat niet een te groot beroep doet op ons vermogen om de totaliteit van alle feiten van het verleden weer te geven en in een betekenisvolle context te zetten. En we hebben de verbanden juist nodig. Wat steeds duidelijker wordt is dat het niet de feiten zijn die ons gedrag bepalen, maar de verbanden die we al verhalend leggen tussen de feiten. Dat speelt in de menswetenschappen een grote rol die velen ondertussen erkennen, maar ook in de natuurwetenschap wordt zichtbaar dat verhalen over wie wij zijn en wat wij weten, een rol spelen die verder gaat dan een ophefbare vooringenomenheid. Voortschrijdend inzicht is enerzijds het doen van nieuwe ontdekkingen, maar het is ook het leggen van nieuwe verbanden tussen feiten die al lang waargenomen waren.

---

3. *Hoe komt het dat een woord wat in 2015 een nieuwigheid was voor één wetenschapsgebied nu op allerlei manieren opduikt in ons taalgebruik?*

In het snijvlak tussen geschiedkunde en filosofie ontstond het postmodernisme. Die stroming krijgt vaak de schuld van het huidige probleem met waarheid en waarheidsvinding. Lyotard geeft echter bij zijn introductie van de term Postmodernisme geen ideologie weer: hij constateert een feit en voegt dat in een verhaal. Volgens zijn observaties leven mensen aan het eind van de jaren 70 in West-Europa zonder grote verhalen. Ooit was dat anders. In het verleden zagen mensen hun werkelijkheid vanuit een betekenisvol kader dat gegeven (feitelijk) leek. Door voortschrijdend inzicht in- en meer kennis van de verschillende- opeenvolgende, of naast elkaar bestaande- verhalen, konden mensen het niet meer voor aannemelijk houden dat één verhaal het feitelijk juiste verhaal was. Mensen kregen bijvoorbeeld kennis van de godenwereld van de klassieke wereld, of van een wereldreligie die in werkelijkheid geografisch ergens eindigde, om over te gaan in een andere wereldreligie. En mobiliteit gaf inzicht in het gelijktijdig bestaan van verschillende verhalen over nationale staten, rassen en culturen.

We zouden in terugblik kunnen constateren; Een groot verhaal is een verhaal dat zegt dat het alle mensen omspant die het aangaat. De grootse verhalen deden aanspraak op universele waarheid. Die verhalen zijn er nu niet meer. Soms treffen we nog mensen die zeggen dat hun verhaal het enig juiste is en dat alle anderen zonder twijfel goedschiks of kwaadschiks mee moeten in dat verhaal, maar in de huidige tijd noemen we dat fundamentalisme.

Dr. Ayman al-Zawahiri medestrijder van Osama Bin Laden (bandopname 2005) zegt: “De door Allah overgeleverde sharia is de sharia waaraan we ons moeten houden. Wat dat betreft kan niemand weifelen of aarzelen; deze zaak kan alleen zeer ernstig opgenomen worden, want ze verdraagt geen grappen. Of je bent een gelovige in Allah, en dan volg je Zijn wetten, of je bent een ongelovige, en dan heeft het geen zin de details van Zijn wet met je te bespreken. Geen zichzelf respecterend, nadenkend mens kan de aarzeling accepteren die het westerse secularisme probeert te verspreiden. Want als Allah Heerser is dan heeft Hij het recht om te heersen; dat is duidelijk en er is geen aarzeling (...)En zo komt het dat als u geen gelovige in Allah bent, het logischerwijze geen zin heeft om met u de details van Zijn wetten te bediscussiëren.”

Lyotard zegt in 1979 dat we de tijd van de grote verhalen voorbij zijn. Dat we die hadden is wellicht zelf ook een narratief. De vraag is wat de status van narratieven vandaag de dag is, of zou moeten zijn. Mensen met botsende narratieven, die de aanspraak hebben een groot verhaal te zijn, komen elkaar tegen en vechten het recht op hun omvattende verhaal uit. We leven in een narratieve crisis. Als verhalen niet groot genoeg zijn en niet dekkend voor alle mensen die het aangaat, dan leven we in één geografische ruimte met verschillende narratieven, die ook een verschillend beeld oproepen over wat we moeten doen met het oog op de toekomst. Dat mensen het daarbinnen eens kunnen zijn of worden over feiten die in al die verhalen tegenkomen is enerzijds waar, maar anderzijds ook een afnemend verschijnsel. Als het geloof in of vertrouwen op objectieve wetenschap, instituties en media afneemt, worden ook feiten waaromheen de verhalen worden geweven niet meer door alle mensen onderschreven.

De geschiedenis, die tot voor kort top-down werd overgedragen in de vorm van een omvattend verhaal, is in een razend tempo aan het versplinteren. Nieuwe stemmen mengen zich in het koor en

wanneer het zo snel verandert en er zoveel mensen meedoen aan het maken van het verhaal is het de vraag of, en zo ja wanneer, we weer tot een omvattend verhaal kunnen komen. We spreken nu over polarisatie en bubbels, maar tegelijkertijd doen we ook meer recht aan de feiten vanuit verschillende perspectieven. In tegenstelling tot vorige verhalen over oorlogen is er over de Tweede Wereldoorlog nu een gelaagde en meer persoonlijke geschiedenis, die nog steeds wordt aangevuld met nieuwe feiten en stemmen en daardoor wordt het complete verhaal herschreven, maar ook zo omvangrijk dat het- noodzakelijk- opgesplitst wordt in verschillende verhalen.

Eén van de meest recente ontwikkelingen is dat mensen ontdekken dat al onze narratieven vanuit het perspectief van de mensen worden verteld en dat zich nu een vorm van narrativiteit begint te ontwikkelen die niet langer als centraal gegeven de mens heeft. Onder invloed van biologen, neuro-wetenschappers, AI en andere wetenschappelijke data zoals klimaatonderzoek, wordt duidelijk dat wij mensen niet de vrijheid hebben om het verhaal in stand te houden dat de wereld om ons draait. Dat is immers strijdig met allerlei feiten. Deze nieuwe feiten leiden tot verhalen als nieuw materialisme, vibrant matter en posthumanisme.

---

4. *Filosofie en narrativiteit*

Narrativiteit gaat dus over het vertellen van verhalen. Sommige denkers zoals Dennett en Harari zeggen zelfs dat dit een kenmerk is van het menselijk bestaan, waarmee we ons onderscheiden van de rest van de natuur. Alle filosofie gaat over de poging om onszelf als mensen te begrijpen in verhouding tot de wereld buiten ons. Sinds Descartes (1596- 1650) is er in de filosofie een onderscheid tussen dingen en denken. Tussen res cogitans en res extensa. Die scheiding wordt op dit moment in de filosofie niet langer als bruikbaar beschouwd. Dat brengt ons op nieuwe wegen met betrekking tot een aantal filosofische onderwerpen; epistemologie (kennisleer) en ethiek (vragen over moraal) zijn twee daarvan.

Wij blijken niet een subject- object verhouding te hebben met de wereld om ons heen, met elkaar en met onszelf. We krijgen meer en meer de positie van een personage in het verhaal van het bestaan. Hoe anders was dat in de Verlichting toen de mens de plaats had van een (ooit) alwetende verteller die snapt hoe alles werkt, zichzelf inclusief.

De feiten blijven bestaan, er zijn objecten, wij zijn ook objecten in de ruimte, maar er is geen subject-object verhouding meer mogelijk die ons de objectieve feiten laat ontdekken. Taal, onze eigen positie in de wereld, het bereik van onze zintuigen en de rol van onze emoties, maken deel uit van het verhaal dat wij spinnen en dat zelf weer invloed heeft op welke fenomenen we waarnemen, onderzoeken en wat we concluderen uit de uitkomsten. Een pragmatist zou zeggen; kijk of wat je bedacht hebt werkt en anders terug naar de verschijnselen. Een psychiater zou zeggen het gaat om jouw ervaring. Maar dat blijkt ontoereikend voor een menselijk en menswaardig bestaan. Wij hebben op grond van onze menselijke geschiedenis behoefte aan antwoorden op vragen die verder gaan en anders van karakter zijn dan 'werkt dit?' en 'Zo ervaar ik het'.

Harari schrijft;

De realiteit van sapiens heeft echter drie lagen. Naast bomen, rivieren, angsten en verlangens kent de sapienswereld ook nog verhalen over geld, goden, naties en zakenconcerns. In de loop van de geschiedenis nam de invloed van goden, naties en concerns alsmaar toe, terwijl rivieren, angsten en verlangens steeds minder

belangrijk werden. (...) Mensen denken dat zij geschiedenis schrijven, maar eigenlijk draait de geschiedenis om dit web van fictieve verhalen. De basisvermogens van individuele mensen zijn niet veel veranderd sinds de steentijd. Als daar al iets aan veranderd is, dan is het waarschijnlijk dat we nu minder kunnen. Maar het web van verhalen is alleen maar sterker geworden en heeft de geschiedenis voortgestuwd van de steentijd naar het siliciumtijdperk.”¹

In tegenstelling tot een wetenschappelijke beschrijving is een narratief vertellend, maar de feiten spelen een rol. Immers hoe had de wetenschap anders zoveel werkende verbanden kunnen leggen. Maar we zien nu ook dat verhalen feitelijke veranderingen teweeg kunnen brengen (placebo-effect, whiplash onderzoek²)

Appiah schrijft in plaats van over feiten over *trial and error* handelingen en hoe die terechtkomen in verhalen die we accepteren als ‘waar’ zonder de aannames zelf ooit nog in twijfel te trekken. In zijn boek *Kosmopolitisme*³ maakt hij inzichtelijk dat geloven in verhalen een rol speelt als een westerse mens gelooft in bacteriën en een Ghanese mens in geesten, waarop beiden hun water koken om ziektes te voorkomen.

Filosofie is liefde voor kennis en wijsheid, maar heeft zich in de loop van de geschiedenis vooral toegespitst op grondslagen onderzoek en ethiek. Onze positie is daarbij sterk gekleurd door het verhaal van een scheiding tussen lichaam en geest (Descartes). Het is Kant die ons de vragen voorlegt; Wat kunnen we kennen, wat mogen we hopen, wat moeten we doen en wie of wat is de mens.? Daarbij staat we als mens buiten de werkelijkheid. Kant erkent al de invloed van emotionele betrokkenheid en daarom moet volgens hem de waarheid ook altijd achteraf worden vastgelegd. Maar in zijn verhaal zijn mensen daarmee in staat tot een rationaliteit die objectieve werkelijkheden kan beschrijven met voortschrijden inzicht voor alle mensen. Maar gaandeweg veranderen de inzichten. De subject- object scheiding nodig voor deze objectiviteit verdwijnt. De verhalen zijn, ook na afstand in tijd en ruimte, perspectivisch en maar deels dekkend voor alles wat heeft plaatsgevonden.

Denken blijkt volgens de huidige opvattingen ook materie nodig te hebben en enige tijd heeft de opvatting overheerst dat denken materie is. In nieuwe opvattingen over denken wordt eerder de vraag gesteld hoe de overgang tussen materialiteit en denken gedacht moet worden. We zien nieuwe benaderingen ontstaan die onderzoeken in hoeverre wij mensen onderdeel zijn van een werkelijkheid die ons ook vormt en waarbij wij mensen dus subject én object zijn geworden. Dit nieuw materialisme ziet subject- subject relaties niet alleen met betrekking tot intermenselijke relaties, maar ook in relaties tot dieren, natuur of dingen. (Bennet noemt dit in *Vibrant Matter Thingpower*). Een andere manier om daarover na te denken zien we bij wetenschappers die activiteiten van natuur en materie ook als intelligibele activiteiten opvatten. (schimmels die problemen oplossen⁴)

Het is alsof vanuit twee richtingen aan het subject -object onderscheid wordt geknaagd want er is ook een snelle verandering zien met betrekking tot de beschrijving van instanties of handelingen die we voorheen zagen als volledig buiten de materialiteit staand (vrije wil) en waarin bijna iedereen nu ook de materiele componenten erkent. De taal stelt ons nog niet in staat om de scheiding lichaam- geest volledig te overstijgen, maar overal zien we pogingen daartoe.

---

¹ Harari 2027 p. 165-166

² <https://www.ntvg.nl/artikelen/de-term-whiplash-liever-vermijden>

³ Appiah 2007 blz. 52 e.v.

⁴ <https://www.science.org/content/article/ride-slime-mold-express>

De scheiding subject-object blijkt niet meer te bestaan als een mogelijkheid om objectieve kennis te verkrijgen. Het subject zit altijd in de theorie, dus niet als op te heffen vooroordeel, zoals er lang gedacht werd, maar als epistemologische startpositie. Omgekeerd is ook het object (ding) een subject dat dingen doet en daarmee invloed uitoefent op zijn omgeving en dus op de subjecten die kennis vergaren en nadenken. Een bal roept andere activiteiten op dan een blokje en in een vieze omgeving gaat bijna iedereen zich minder 'schoon' gedragen.

De feiten, die -ook in deze narratieve benadering een belangrijke rol spelen in wetenschappelijk onderzoek- blijken te bestaan uit dingen die eerst geïsoleerd worden uit een complexe samenhang, om ze vervolgens te onderzoeken. Maar het isoleren zelf is een daad. Dat ontdekken we als we spreken over productiekosten van de industrie en bij nader inzien blijkt dat daar de vuilverwerking of hergebruik niet in zijn meegenomen. De eersten die hier op wezen zijn de filosofen van de *linguistic turn* in de twintigste eeuw. Deze beweging in de filosofie heeft zich doorgezet in verschillende richtingen. Ten eerste in de logica en de analytische filosofie. Hierbij onderzoekt men taaluitingen, waarbij onderzoek en verheldering van de structuur van taal, wetenschappelijke kennis kan opleveren. Dit wordt vandaag de dag veel gebruikt bij AI.

Daarnaast is er m.n. in de continentale filosofie aandacht voor het verhalende karakter van het menselijk bestaan. Daarbij gaat het dus niet om waarheid, maar om ervaringen. Dat zien we bij Paul Ricoeur en in bredere zin in het existentialisme. Dat betekent niet dat feiten geen rol spelen, maar de aandacht verschuift hier vooral naar hoe we die feiten aan elkaar rijgen. Het postmodernisme van de 70- 80iger jaren benadrukte de rol van taal zodanig dat het begrip waarheid uit de filosofie dreigde te verdwijnen en slechts kon worden opgevat als machtsuitoefening. (Lyotard, Derrida, Foucault)

In het existentialisme en de narratieve filosofie zien we de aandacht verschuiven van het epistemologische probleem naar meer ethische problemen. Het antwoord op de vraag van Kant 'Wat moet ik doen?' is altijd geformuleerd op grond van onvoldoende kennis. Juist nu we de geschiedenis steeds beter vastleggen, zien we dat interpretaties van feiten veranderen en daarmee het verhaal van de mens . Ook op ons als persoon vindt er een invloed plaats vanuit het narratief op hoe wij over onszelf kunnen denken en spreken. Zelfs het begrip individu zelf staat onder invloed van verhalen over wie wij zijn en wat ons lot en onze bestemming is in deze wereld. De meest recente vraag op basis van hersenonderzoek is of er wel zoiets is als identiteit en dat levert nieuwe verhalen én nieuwe feiten op waarmee we ons in de wereld staand moeten houden.

Want dat is misschien wel het meest kenmerkende van de narratieve benadering; De feitelijkheid is alleen van belang wanneer het mensen helpt om met het bestaan in balans te blijven of te komen. Dat maakt dat sommige feiten die dat nu bemoeilijken worden weggelaten, maar wanneer deze op korte of langere termijn weer van invloed zijn op ons bestaan, zullen ze op enige moment weer in onze verhalen opduiken of we dat nu willen of niet.